

Nytt liv i gamla industriområden

– erfarenheter från Uppsala mejeris omvandling

av Maths Isacson & Marie Nisser

DE GAMLA INDUSTRILÄNDERNAS produktionslandskap och stadscentra är på väg att ömsa skal. Övergivna industriområden med fabriksbyggnader i långt framskridet stadium av förfall präglade ännu för ett årtionde sedan landskaps- och stadsbilderna i Europas och USA:s gamla industricentra liksom även i andra delar av världen. Långsamt börjar dock såren efter industrinedläggningarna att läka igen, åtminstone vad de fysiska lämningarna anbelangar. De sociala problemen i denna omvandlingsprocess ger en otydligare bild av det aktuella läget. Arbetslösheten sätter ännu sina spår i många människors vardag och skapar utanförskap och social misär; hur omfattande detta problem är idag förefaller svårt att överblicka.

Industriområdena fylls nu med nytt innehåll och gamla fabriksbyggnader tas i anspråk för nya ändamål. Kraften i förnyelsearbetet, den omfattning detta arbete fått under senare år och mångfalden av nya lösningar och idéer är överväldigande. Här handlar det inte längre om att bevara och nyttja det befintliga i nya former utan om att hitta kreativa lösningar med siktet inställt på att skapa nya ekonomiska förutsättningar för städer och regioner som länge brottats med sviktande ekonomi, vikande befolkningsunderlag och allmän uppgivenhet.

Runt om i världen är hundratals privata byggherrar, fastighetsbolag, arkitekter, stadsplanerare, landskapsarkitekter, kommunal- och regionalpolitiker, mark- och fastighetsägare engagerade i detta förändringsarbete och ur ekonomisk synpunkt rör det sig om gigantiska belopp för att hitta nya former för en hållbar framtid. Projekten omfattar stundtals hela industriregioner som Ruhrområdet och Industrielles Gartenreich i Dessau-Bitterfeld i Tyskland, the Potteries Thinkbelt i Midlands och gruvlandskapet i Cornwall bland många andra nedlagda och övergivna industriområden i Storbri-

tannien; det sistnämnda upphöjdes till världsarv 2006 och ännu ett världsarv från 2001 bör nämnas i detta sammanhang: Falu koppargruva, stadslandskapet och den omgivande bergsmansbygden. Förvaltarna av detta världsarv har till uppgift att vårda och förmedla kunskap om ett vidsträckt industrilandskap, som formats och förändrats under århundraden av gruvdrift.

Andra projekt gäller omvandlingen av stadscentra och stadsdelar. Hit hör åtskilliga hamnområden som Arsenalen i Venedig, Bremerhaven, varvsområdet Dokken i Köpenhamn som hör till några av de aktuella stadsbyggnadsprojekten, eller stadskärnor som Manchester, området längs Akerselva i Oslo, textilstaden Lowell i USA. Till de svenska exemplen hör industrilandskapet längs Motala ström i Norrköping, stadskärnan i Eskilstuna, Hammarbyhamnen i Stockholm eller Kockumsområdet i Malmö. Återigen andra projekt handlar om enstaka byggnader, stora ekonomiska åtaganden som sådana, så till exempel den stora hyttanläggningen i Völklingen, som inkluderades i Unescos världsarvslista 1994, ångkraftverket i Västerås som är tänkt att bli "Nordens häftigaste upplevelsecenter" eller kraftstationen i Vemork i Rjukan som nu inrymmer Norsk arbeidermuseum.

Industriarv i förändring

Historien om industriarvets tillblivelse och hur begrepp och arbetsuppgifter omkodats har skildrats i många sammanhang både nationellt och internationellt. I Sverige har både industriarvsdebatten och frågan om återanvändning av industriområden blivit föremål för en lång rad studier och avhandlingar.¹ Det har handlat om dokumentation, om analyser av diskurser, historiebruk och tolkningsföreträden men också om konkreta åtgärder i form av ombyggnadsprojekt och musealisering.

De internationella bidragen är många, så många att listan över publikationer och forskningsinsatser skulle bli alltför lång för att återges i detta sammanhang. Att förteckna de många omvandlingsprojekt som är på gång, skulle även det bli alltför omfattande. The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (ТИССИН) hade sin 13de internationella konferens i september 2006. Den ägde rum i Terni i Italien under rubriken "Industrial heritage and urban transformation. Productive territories and industrial landscapes" och formade sig till en imponerande manifestation och presentation av pågående förnyelseprojekt runt om i världen. I kortfattade föredrag presenterades mer än 250 projekt, som ur olika infallsvinklar handlade om bevarande och omvandling av industriarvet i städer och landskap.²

Blott en bråkdel av konkreta åtgärder idag handlar om musealiseringen av industriarvet. Fortfarande finns sådana satsningar och de handlar också om stora projekt där ekomuseitanken

fortlever och har tagits upp i andra former som i Cornwall eller Katalonien. I Cornwall är det de gamla lämningarna efter gruvbrytningen som är i fokus för bevarandeåtgärder. Man har framförallt utvunnit bly och tenn och det handlar således främst om lämningar efter pumpångmaskiner, uppfordringsverk och mycket annat från flera århundraden, ett nätverk av byggnader och ruiner som sätter sin prägel på landskapet i denna region. I Katalonien har Museu de la Ciencia y de Técnica i Terrassa, Barcelona, under några årtionden skapat något som kan liknas vid ett ekomuseum, där nedlagda fabriksbyggnader, industriområden och arbetarkolonier tagits om hand och bildar ett nätverk av industrimuseer som illustrerar viktiga steg i den industriella utvecklingen i denna del av Spanien.³

Till de mest uppmärksammade projekten för bevarande, återanvändning och förnyelse hör IBA, Internationale Bauausstellung Emscher Park i Ruhrområdet, som startade 1989 och avslutades 1999. Projektet är omskrivet och många har haft

FIGUR 1. Rigas industrialisering under senare hälften av 1800-talet och under 1900-talet var expansiv och dramatisk. Den har också satt sina spår i stadens centrala delar och än finns många fabriksbyggnader kvar från denna storhetsperiod i stadens historia. En av dessa anläggningar är VEF.

Det tysk-amerikanska bolaget Union förvärvade 1898 en befintlig fabrik för dynamomaskiner, elektriska växlar etc. och blev en av samtidens främsta anläggningar i dåtidens dynamiska industriutveckling i Riga. I utkanten av Riga stadscentrum längs en av huvudgatorna, Petersburger Chaussee uppfördes nämnda är en lång maskinhall med en magnifik gavel mot huvudgatan, t.v. på bilden och bortom den huvudkontoret. Bakom dessa byggnader utbreder sig fabriksområdet. Union förvärvades 1905 av den tyska koncernen AEG som satsade på serietillverkning av generatorer, transformatorer och andra elektriska artiklar. Under första världskriget beordrade den ryska regeringen att all maskinell utrustning skulle flyttas till Kharkov.

De två byggnaderna som är bevarade, är idag symboler för Rigas storartade industriutveckling åren runt sekelskiftet 1900. Foto ur RIGA UND SEINE BAUTEN. Riga 1903.

FIGUR 2. Efter diverse omstruktureringar och ägarbyten under första världskriget och följande år omorganiserades företaget med det ursprungliga namnet Union 1932 med statlig ägare och nytt företagsnamn Valsts Elektrotehniskā Fabrika, vanligen omtalad med förkortningen VEF. Företaget nådde en höjdpunkt i sin historia 1988 med sitt industriområde på 30 hektar och 90 fabriksbyggnader inom området och utspridda i Riga. Antalet anställda var 20 000. Sovjetunionen var den största marknaden. De mest kända produkterna var då telefoner, telefonväxlar och radioapparater. Pro-

blemen för företaget började efter frigörelsen, då den sovjetiska marknaden försvann. Lettlands elektronikindustri fick stora problem med konkurrensen från utländska företag när marknaden öppnades upp i början av 1990-talet. Mellan 1993 och 1997 tappade företaget 90% av sin produktion. VEF splittrades upp i sex mindre företag, varav endast två återstår 2007. Industriområdet genomgår nu stora förändringar. Byggnader säljs eller hyrs ut. Huvudkontoret rymmer bl.a. ett svenskt bankkontor och en del andra mindre företag. FOTO: Andis Cinis 2006.

FIGUR 3. Företaget Union övertogs 1905 av den tyska koncernen AEG, som anlätade den kände arkitekten Peter Behrens för några av sina industribyggen. Peter Behrens har ritat den höga fabriksbyggnaden med anslutande vattentorn i en återhållsam jugendarkitektur som kommit att bli något av en ikon för VEF-fabriken under 1900-talet. FOTO: Andis Cinis 2006.

möjlighet att studera resultaten av denna gigantiska satsning med fokus att återerövra en hårt exploaterad industriregion med nedlagda kolgruvor, järn- och stålverk präglad av hög arbetslöshet och svåra sociala problem. Här satsades på omfattande marksanering och förnyelse av bebyggelse men också på ett bevarande av industribyggnader, karakteristiska för den industriella utvecklingen. De utvalda byggnaderna skulle tjäna som ankarfästen för det kollektiva minnet. Det skulle emellertid leda alltför långt för att här mer ingående redovisa åtgärder och resultat av detta projekt.

Återanvändning och bevarande

När det handlar om industriarvet finns två huvudlinjer för att bevara den fysiska miljön och motiven för dessa alternativ har diskuterats i många sammanhang. Den ena huvudlinjen är att betrakta industriarvet i fysisk bemärkelse som ett objekt för ett musealt bevarande och det inkluderas då i kulturarvet. Den andra huvudlinjen är att se industriarvet som en tillgång för att förändra och förnya i syfte att ge plats åt nya verksamheter och arbetstillfällen i ett nutida och framtida samhälle.⁴ De två inriktningarna förenas idag ofta i praktiken.

Bevarandet av industribyggnader som monument eller museer har en längre tradition bakåt i tiden i Sverige än återanvändningen.⁵ Vägen till en återanvändning istället för rivning och sanering har inte varit given. Före 1980-talet var argumenten för ett bevarande nästan alltid desamma: det är billigare att bygga nytt än att behålla och bevara och i det sammanhanget kom också industriarvet till korta.

Efter 1980 infördes nya låneregler och projekt som var inriktade på en återanvändning av industribyggnader blev mer intressanta för olika aktörer. Större ekonomiska investeringar kunde förverkligas och ombyggnaderna blev mer omfattande. Fabriksbyggnaderna var solida och särskilt textilfabrikerna med sina stora, tomma ytor gav möjligheter till flexibla lösningar. Processindustrins byggnader var mer komplicerade, ändå byggdes flera bryggerier om till kontor eller bostäder.

Efter hand blev idéerna om återanvändning allt djärvare och kopplades även nära samman med nya företagsetableringar som var en följd av nöjesindustrins tillväxt och IT-samhällets genombrott –

musikstudior, teater- och konsertsalar, filmstudior, utställningssalar och olika typer av datorföretag.

Områden, där de gamla industrierna en gång haft sin verksamhet, var ofta centralt belägna i staden och följaktligen även attraktiva för en återanvändning. Tomtmarken var dyrbar och det gällde få den räntabel. Framgångsrika ombyggnadsprojekt skapade förutsättningar för andra investeringsprojekt. En återanvändning av industribyggnader blev i flera fall en drivkraft för kommunalt och regionalt nytänkande, antingen det handlade om att tillhandahålla renoverade lokaler för nya företag, att skapa nya besöksmål för en växande skara av turister eller att hitta publikdragande aktiviteter för den nya upplevelseindustrin.

Av betydelse för kunskapsuppbyggnaden om industriarvet var också den utredning som på uppdrag av regeringen verkställdes av *Delegationen för industrisamhällets kulturarv* åren 1999–2002. En avvägning mellan frågan om att bevara eller återanvända var också något som Delegationen tog fasta på och i sitt slutbetänkande formulerade i följande ordalag:

Det industriella arvets byggnader och miljöer är en stor tillgång i stadsförnyelsearbetet. Återanvändningen och utvecklingsinsatserna är i hög grad också en fråga om nyanser och sökande efter hållbara lösningar. I vissa fall är det nödvändigt att vara restriktiv medan det i andra sammanhang finns möjligheter att ha ett mer öppet förhållningssätt till de miljöer det gäller. En nära samverkan mellan antikvarier, arkitekter, stadsplanerare och inte minst ägare och brukare är en god garant för tillfredsställande lösningar. Flera av de lyckade förnyelseåtgärderna bygger på ett nära samarbete och förmågan till tvärsanknade synsätt.⁶

Vid sidan av det praktiska arbetet med planering och ombyggnader av fastigheter och med åtgärder för återvinning av kontaminerade industriområden skedde också en betydande kunskapsuppbyggnad om industriarvet. Parallellt härmed kunde aktörerna byta erfarenheter om metoder, lösningar och förhållningssätt. Många konferenser har under årens lopp hållits i Sverige för att diskutera omvandlingen av industrins miljöer. I Koppardalen, Avesta, samlades ett stort antal aktörer inom fältet i mars 2006 för att diskutera ”Industriarv i förändring” och konferensen var en uppföljning av två tidigare sammankomster med liknande inriktning, i Tolvsbo 1990 och i Ramnäs 1999. Här fanns rika möjligheter till jämförelser över tid. Inför konferenserna i Ramnäs och Avesta

hade ett omfattande enkätmaterial samlats in och pågående och redan avslutade industriarvsprojekt kunde presenteras och utvärderas.⁷ Ombyggnad och återanvändning av nedlagda industribyggnader har nu praktiserats i ett trettio-tal år och tiden är mogen för en utvärdering av alla dessa projekt.⁸ Var har hänt med industriarvet? Vad finns kvar av byggnader, maskinell utrustning, infrastruktur och annat? Hur har detta arv hanterats, vilken berättelse har fått tolkningsföreträde? Vilka har aktörerna varit och hur har de agerat i sammanhanget? Vilka aktörer har ställts mot varandra, vilka har varit starkast och drivit igenom sina intressen? Vilka kompromisser har varit nödvändiga? Vad betyder det att industrihistorien beaktas i återanvändningen av äldre industrilokaler?

Fallstudien i det följande av mejeriet i Uppsala som blev kontor och bostäder belyser några av de frågor som ständigt debatterats. Den ger oss anledning att fundera över förnyelseprocessen, vad som har beaktats vid återanvändningen av industribyggnader och stora industriområden samt vad som borde vara möjligt att ta hänsyn till i framtiden.

Mejeriet som blev IT-kontor och bostäder

Uppsala är starkt förknippad med universitetet och domkyrkan. I någon mån associeras staden även med de många små- och medelstora forskningsintensiva bioteknikföretag som härstammar från Pharmacias 50-åriga verksamhet. Det rör sig om högt specialiserade företag som tog vid efter att det stora läkemedelsföretaget avvecklade sin verksamhet, som inleddes med fusionen i mitten av 1990-talet med det amerikanska läkemedelsbolaget UpJohn och som fullföljdes när det år 2002 i sin tur köptes av Pfizer.⁹ Mindre känt är att Uppsala under 1900-talets första hälft var en betydande industristad med företag som producerade en rad vardagsvaror. I staden låg flera på sin tid välkända företag, däribland Nymans Verkstäder som tillverkade cyklar av märkena Crescent, Hermes och Nordstjernen, vidare Hästens skofabrik, Henrik Gahns (bl.a. tvålar), Slotts Industrier (senap), Upsala-Ekeby (kakel, plattor och porslin), Lindvalls Kaffe samt Almqvist & Wiksells förlag och tryckeri. Många fabriker hade sina lokaler i

FIGUR 4. Uppsala mejeri i kv Tor, byggt 1911, idag IT-företaget SYSteam's lokaler. Längre ner på S:t Persgatan syns gaveln på det nya vita flerbostadshuset som ligger utmed järnvägen.
FOTO: Maths Isacson 2007.

de centrala delarna. Flera var också betydande kvinnoarbetsplatser, särskilt Uppsala Kappfabrik, Gahns, Bayerska Bryggeriet och Hästens.¹⁰

Industrisysselsättningen nådde sin höjdpunkt vid övergången till 1950-talet. Drygt 40 procent, nästan 6 000, av stadens yrkesverksamma arbetade då inom industrin. Snart påbörjades industriavvecklingen. Industriföretag som framställde lätta konsumtionsvaror överlevde inte när den internationella konkurrensen skärptes. Nedläggningarna följde slag i slag under 1960- och 1970-talen.

Uppsala tog tidigare än andra svenska medelstora städer steget från industristad till tjänstestad. Industrier som överlevde flyttade samtidigt ut ur centrum. De gamla fabrikslokalerna revs i de flesta fall eller stöptes om för att härbärgera kontor, affärer och biografer. Ett företag som hårdnackat höll sig kvar i stadens centrala delar var Arla Färskvaror, dvs. Uppsala mejeri i kvarteret Torstrax intill järnvägen. Nedläggningshotet fanns från mitten av 1970-talet men beslutet sköts fram flera gånger. År 1997 stängde Arla mejeriet som ett led i att koncentrera mejerirörelsen till några få stora enheter i Mellan- och Sydsverige.

Ombyggnadsdiskussionerna tog omedelbart fart. Hur skulle mejeriområdet i centrala Uppsala med byggnader uppförda från 1850-talet fram till mitten av 1980-talet omvandlas och vilken användning borde området ha i framtiden? Kunde byggnaderna återanvändas på ett sätt som inte förändrade platsens industrihistoriska karaktär? Om det inte gick att utnyttja lokalerna för industriell drift så kanske det gick att etablera ett kulturellt centrum där stadens rika industrihistoria skildrades i den stora mejeribygnaden? Det var i alla fall vad flera aktörer förordade, däribland den industriminnesförening som snart bildades och som har sitt ursprung i en "gräv-där-du-står"-cirkel med fokus på mejeriet i mitten av 1980-talet.¹¹ Men det fanns en annan ekonomiskt långt starkare aktör med andra planer, byggföretaget JM. På egen hand kunde JM självfallet inte bestämma kvarterets framtid. Ytterst gällde frågan vilket värde industrihistorien och dess fysiska lämningar, det industriella kulturarvet, hade för den politiska ledningen i kommunen och vad den var beredd att prioritera vid en större förnyelse av stadskärnan. I Uppsala kom det industriella kulturarvet

FIGUR 5. Uppsala mejeri i korsningen Storgatan–S:t Persgatan år 1944. Ingången till kontoret i hörnet av byggnaden i bildens mitt. FOTO: Arlas arkiv, Centrum för Näringslivshistoria, Stockholm.

ofta till korta till förmån för en snabb markexploatering där alternativa idéer aldrig fick en chans. Intrycket är att industrihistorien inte passar särskilt väl in i den officiella bilden av lärdoms- och ärkebiskopsstaden Uppsala. Pengar fanns också att tjäna på en större markexploatering i stadens centrala delar.

Mejeriets historia

År 1911 stod ett nytt stort mejeri klart i kvarteret Tor. Verksamheten flyttades över från ett angränsande kvarter där driften hade varit lokaliserad alltsedan starten år 1871. Den nya mejeribygnaden ritades av arkitekt Ture Stenberg som här förenade jugendarkitekturen med nationalromantiken. Två bostadshus som uppförts i mitten av 1850-talet i anslutning till den första stadsplanen utanför den gamla stadskärnan, inlemmades och anpassades till mejeriets behov.¹²

Samtida besökare tyckte mejeriet var ett under av modernitet, ”ett mäjeri som står på höjden af nutida teknik ...”, som en journalist skrev i *Uppsala Nya Tidning*. Det var uppfört i tegel och betong, en teknik som tidigare inte prövats för

mejeribygnader. Mejerisalen var kakelklädd, i maskinrummet fanns ångpannor och generatorer samt vattenverk och pumpsystem, en automatisk glasdiskmaskin och stora amerikanska smörkärnor. Det gamla stallet på gården revs och ersattes av ett nytt i sten.¹³ I ett av två bostadshus bodde mejeriföreståndaren och hans familj. Det andra var upplåtet till mejerskorna, den största och viktigaste yrkesgruppen i mejeribygnaden.¹⁴ Kvinorna arbetade i mejeriet med vidareförädlingen av mjölken medan männens arbetsplatser främst var utomhus i anslutning till lastningen och lossningen.

Mängden inlevererad mjölk ökade efterhand som landsbygdens många småmejerier lades ned. Antalet mjölkbönder steg liksom kornas avkastning genom avel och bättre utfordring. Under 1910-talet mottog Uppsala mejeri knappt 10 miljoner kg per år, en siffra som fördubblades under 1920-talet för att år 1950 uppgå till 44 miljoner kg. Därefter minskade inleveranserna men de sköt åter fart under 1960-talet då antalet leverantörer passerade 2 000. Mjölkleveranserna uppgick som mest till 57 miljoner kg om året. Under mejeriets

FIGUR 6. *Utsikt över mejeritomten från Sivia-byggnaden 1965 med de två kontoren, f.d. bostäderna och trädgården i fokus.*
FOTO: Sturefoto, Arlas arkiv, Centrum för Näringslivshistoria, Stockholm.

FIGUR 7. Syskonen Helen och Anna Andersson framför smörkärnan i mejerisalen i slutet av 1920-talet. FOTO från Siw Eklund, i Uppsala industriminnesföreningens samling.

porterna och nya maskiner installerades i förpackningshallen. Glasförpackningar lanserades i slutet av årtiondet. Parallellt skedde ett könsskifte. Mejerskorna ersattes av mejeristerna i mejeriet men kvinnorna blev samtidigt fler på kontoret som växte. 44 kvinnor i produktionen år 1920 minskade till 16 år 1930 och åtta år 1944. Samtidigt ökade antalet anställda till över 80. På 1950-talet sysselsatte Uppsala mejeri ca 100 personer. Antalet kvinnor uppgick då till 16–17, varav 5–6 i produktionen och övriga på kontoret.¹⁸

Nästa stora förändring skedde på 1960-talet då smörtillverkningen utvecklades. Mejeriet blev nu ett rent distributionsmejeri inriktat på dryckesmjölk och fil. Än en gång moderniserades verksamheten. Inleveranserna lades successivt över på tankbilar och mottagningskajerna byggdes om. Nya flask- och dismaskiner installerades. Pappförpackningarna ersatte glasflaskorna. Ett nytt kylrum byggdes och utvidgades redan efter ett par år. Under 1970- och 1980-talen automatiserades driften. Mjölkbehandlingen och diskningen styrdes därefter från en manöverpanel. Under dessa årtionden låg hotet om nedläggning över företaget. Tack vare en ekologisk produktion samt protester både från stora kunder och anställda räddades driften. 1987 gjordes den sista stora investeringen då en lång lagerbyggnad i plåt uppfördes längs med järnvägen.¹⁹

Från 1910-talet fram till 1980-talet genomfördes sålunda många mindre och större investeringar. Nya byggnader tillkom, andra revs eller byggdes om, området förtätades och anpassades från hästtill lastbilstransporter, först till små lastbilar och på 1960-talet till stora tank- och distributionsbilar. De äldre bostadshusen har under åren använts som bostäder för personalen men byggts om till matsal och kontor. I huvudbyggnaden investerades i nya maskiner och produktionen specialiserades. Väggar revs och nya har byggts, efterhand som produktionen förändrats. En ny hög skorsten ersatte 1929 en äldre i huvudbyggnaden.

sista årtionden låg mjölkinvägningen strax under denna nivå.¹⁵

Produktionsökningen tillsammans med ny teknik på marknaden drev fram investeringar. I mitten av 1920-talet byggdes stallet om till garage för lastbilar efter ritningar av stadsarkitekt Gunnar Leche. En ny panncentral med en hög skorsten uppfördes 1929. Den ersatte en skorsten i anslutning till huvudbyggnaden.¹⁶ När diskussionerna om mejeriområdets förnyelse tog fart efter nedläggningen på 1990-talet skulle skorstenen ges ett viktigt symbolvärde av dem som stred för stadens industrihistoria.

I början av 1930-talet övertogs mejeriet av det stockholmsbaserade Mjölcentralen, bondekooperationens andelsföretag, som vid denna tid påbörjade en omfattande nedläggning av småmejerier och koncentrerade driften till ett färre antal stora moderna enheter. Uppsala mejeri blev ett av de större inom bolaget och moderniserades.¹⁷

Den nye ägaren investerade i plattpastörer i rostfritt stål samt fler och starkare elmotorer. Mechaniska transportörer underlättade de inre trans-

Karaktär och prioriteringar

Tomten med byggnaderna som efter 1997 förvärvades av byggföretaget JM avspeglar sålunda olika utvecklingsfaser i mejeriets nästan 90-åriga verksamhet i kvarteret. Driften har dessutom gjort en mängd avtryck i och utanpå byggnaderna, samt på gården först med hästarna och sedan successivt med allt fler och större lastbilar. Bostäderna från 1850-talet ger ytterligare ett tidsdjup i områdets och stadens historia.

Mejeriet har en lång och rik historia och utgör en tydlig markör i stadskärnan. Vad prioriterade aktörerna när det blev aktuellt att omvandla området till nya funktioner? Vad ansågs vara kulturhistoriskt värdefullt och i vilken mån levde de upp till bestämmelserna i gällande lagstiftning? Dels till Kulturminneslagens om att ”den som planerar eller utför ett arbete skall se till att skador på kulturmiljön såvitt möjligt undviks eller begränsas”²⁰ och dels till Plan- och bygglagens (PBL) paragraf 10 som fastslår att ändringar

av en byggnad skall utföras varsamt så att byggnadens karaktärsdrag beaktas och dess byggnadstekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden tas till vara,

samt paragraf 12 som säger att byggnader

som är särskilt värdefulla från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt eller som ingår i ett bebyggelseområde av denna karaktär (inte) får förvanskas.²¹

Mejeriområdets omvandling

Hösten 1997 stängde Arla mejeriet i Uppsala och tömde det på produktionsutrustning. Hur skulle området med dess byggnader från skilda tider återanvändas? Redan året dessförinnan när det hade blivit känt att Arla beslutat att stänga mejeriet inlämnades en motion till kommunfullmäktige om att etablera ett industrihistoriskt museum i kombination med ett kulturaktivitetshus i mejerilokalerna. Undertecknare var tre av fullmäktiges

FIGUR 8. Utlastningskajen inne på gården på Uppsala mejeri i slutet av 1930-talet. Vid denna tid hade lastbilarna helt tagit över in- och uttransporterna. FOTO: Uppsala industriminnesförening.

socialdemokratiska ledamöter. Goda erfarenheter från andra städer där industrin avvecklats talade för en satsning av detta slag, vilket skulle gynna det lokala kulturlivet. Byggnaderna ansågs också ha ett högt kulturhistoriskt värde.²²

Hösten samma år genomförde kulturförvaltningen en översiktlig beskrivning och värdering av bebyggelsen i kvarteret Tor. I det dokument som upprättades framhölls bebyggelsens ”miljöskapande värde”. Till detta bidrog de äldre husen, skorstenen och träden i anslutning till bostadshusen från 1850-talet. Mejeriområdet bedömdes i sin helhet ha ett ”industrihistoriskt värde” eftersom den utgjorde ”en värdefull rest av den tidigare i Uppsala mer centralt belägna industribbyggelsen”. Skorstenen framhölls ha ett särskilt stort symbolvärde medan de två äldsta bostadshusen hade ett ”stadsplanehistoriskt värde” och mejeriets huvudbyggnad ett ”arkitekturhistoriskt värde”. Även om kulturförvaltningens tjänsteman i sin skrivelse underströk att det fordrades ytterligare studier mynnade den första bedömningen ut i slutsatsen att de äldre byggnaderna på tomten sammantaget hade ett ”bebyggelsehistoriskt värde”.²³

Den arbetsgrupp som bildades våren 1997 i syfte att bilda en industriminnesförening arbetade parallellt för att få tillstånd en snabb lösning. Gruppen argumenterade för att de byggnaderna skulle bevaras och användas för att skildra stadens industrihistoria men också för andra kulturaktiviteter. Kommunfullmäktige avlog dock föreningens ansökan om ekonomiskt stöd till ett museum. Däremot stödde den förslaget att höja skyddsnivån för kvarteret och få tillstånd en q-märkning av de äldsta byggnaderna.²⁴ Detaljplaner utarbetades och ett samrådsförfarande tog fart. I ett yttrande av kulturnämnden från senhösten 1999 avvisades förslaget att riva panncentralen med tillhörande bostäder i syfte bygga bostäder på marken. Nämnden förordade istället ett industrihistoriskt museum i kombination med annan kulturverksamhet.²⁵

Flera artiklar publicerades i *Uppsala Nya Tidning* under åren närmast efter Arlas nedläggningsbesked. I dessa rekommenderades i sin helhet en kulturhistorisk varsam omvandling. Flera betonade att staden behövde ett museum som berättade om industrins och arbetets historia. Röster höjdes

FIGUR 9. Uppsala mejeri före rivningen i slutet av 1990-talet med kontoret framför maskincentralen och dess höga skorsten. FOTO: Uppsala industriminnesförening.

även för ett museum över den svenska mejeriindustrin med dess tekniska landvinningar och kooperativa företagsform. Museet borde dessutom skildra kvinnors arbete i industrisamhället.²⁶ Parallellt insamlades över 1 000 namnunderskrifter för ett bevarande av mejerikvarteret.²⁷ När industriminnesföreningen hade bildats år 1998 lämnades en ansökan till länsstyrelsen om att ”de betydelsebärande delarna av kvarteret Tor”, huvudbyggnaden, bostäderna och panncentralen med skorstenen, skulle byggnadsminnesförklaras. Trots positivt intresse från politikernas sida fattades aldrig något sådant beslut.²⁸

Det fanns ett visst folkligt och politiskt stöd i Uppsala för ett bevarande av den äldsta bebyggelsen i kvarteret Tor i syfte att etablera ett industrimuseum och kulturhus. Det var för övrigt ett av två alternativa förslag. Men det förverkligades aldrig. Både kommunstyrelsen och kommunfullmäktige godkände planerna på bostäder, och detta trots att många tunga remissinstanser var negativa till idén.²⁹ Byggbolaget JM som 1997 förvärvade mark och byggnader av Arla för drygt 10 miljoner kronor förordade en för bolaget mer

lönsam lösning.³⁰ Peter Lindborg som var projektledare på JM vid ombyggnaden berättar att bolaget köpte mark och byggnader med tanke att bygga ett 80-tal bostäder. Vid denna tid fanns dock inget politiskt stöd i kommunen för bostäder i området. På JM var man medveten om att köpet skedde ”lite på spekulation”. Efterhand lyckades JM övertyga politikerna för idén om bostäder. ”JM:s affärsidé är att köpa in tomtmark och exploatera den för bostäder.”³¹

Mejeriområdet idag

I början av 2000-talet revs panncentralen med den symboladdade skorstenen. Något tidigare hade isvattencentralen, lastkajerna, kyllagret, arkivet intill kompressorummet i det underjordiska skyddsrummet samt lagerbyggnaden längs järnvägen tagits bort. Även trädgården och träden vid bostadshusen från 1850-talen försvann. JM lät dock de gamla bostadshusen och den stora mejeribyggningen stå kvar pga deras kulturhistoriska värde. Även två stora ”vårdträd” mellan husen lämnades. Under de närmaste åren uppförde JM fyra stora

FIGUR 10. *F.d. mejerigården med de två byggnaderna från 1850-talet till vänster, förr bostäder och kontor, idag bostäder. Fotot taget där tidigare maskincentralen med den höga skorstenen låg. Till vänster och till höger syns gavlarna på de nya flerbostadshusen. I bildens mitt ett bostadshus på andra sidan järnvägen. Bakom detta skymtar Uppsala domkyrkas två spiror. FOTO: Maths Isacson 2007.*

flerbostadshus med 81 lägenheter. Åtta av lägenheterna är inrymda i bostadshusen från 1850-talet. Men, berättar Peter Lindborg, de var nedgångna och vinda där de stod på leran. De vara svåra att ta hand och kostnaderna för att omvandla dem till funktionella bostäder blev väldigt höga. "Det hade varit billigare att riva och ersätta dem med nya hus i samma stil". Men, tillägger han, "de har ett kulturvärde och sin charm".

Ytterligare problem vid industriområdets omvandling var allt "skräp" som låg i marken: nergrävda ledningar, rester av en stor vattencistern – inklusive fyra djupborrade brunnar – som använts av sj samt hästspill och fordonsbränsle. "Fanns mycket i backen, mer än vad vi tänkte", understryker Peter Lindborg.

Vad blev resultatet? Ett delresultat är en betydande ökning av lägenheter i Uppsalas centrala delar vilket förmodligen har gett positiva effekter på handeln och livet i centrumkvarteren. Närheten till järnvägsstationen gör att Stockholms stora arbetsmarknad ligger inom räckhåll. Bostäder i denna del av staden är eftertraktade och trots att priserna på bostadsrätter stiger är de här åtskilligt lägre än i centrala Stockholm.

Ett annat resultat är att en rad industrihistoriska spår finns kvar genom att den stora mejeribygggnaden och de två bostadshusen från 1850-talet har bevarats. 1850-talshusen i två våningar ligger dock inklämda mellan höga flerfamiljshus. De är svåra att upptäcka från angränsande gator och ger för den som släpps in genom grindarna föga förståelse för och kunskap om områdets tidigare historia. Sammanhanget är brutet, påpekar representanterna för industriminnesföreningen och kulturmiljövården under den rundvandring vi gör inför författandet av denna artikel.³² Alternativa förslag fanns vilka förmodligen hade gett en bättre möjlighet att förstå sammanhangen i rummet och i tiden. Bland annat föreslogs att det gamla bostadshuset i två våningar närmast järnvägen skulle rivas för att ge utrymme för ett större flerfamiljshus. På så sätt kunde trädgården, panncentralen och skorstenen på andra sidan gården, mot Storgatan, bevaras. Sammanhangen hade då behållits utan att antalet lägenheter minskat. JM såg dock inga möjligheter att ha skorstenen kvar, "inte såsom vi tänkte bygga kvarteret", understryker Peter Lindborg.

Länsmuseets tidigare chef beklagar liksom representanterna för industriminnesföreningen att

FIGUR II. Tredje plan i den stora mejeribygggnaden, idag kontor för IT-företaget SYSteam.
FOTO: Maths Isacson 2007.

kommunledningen och JM inte var mer lyhörda för andra lösningar. Det hade varit fullt möjligt att omvandla området med större hänsyn till de påtalade kulturvärdena. Framförallt borde den höga skorstenen ha bevarats. Dess stora symbolvärde framhålls. Den berättade om den industriella verksamhet som tidigare funnits i området. Det handlade då inte bara om mejeriets långa historia utan även om den omfattande industriella driften i denna stadsdel med, förutom mejeriet, företag som Josef Erikssons cykelfabrik Fram, Nymans Verkstäder och Upsala Valskvarn. Som mest sysselsatte de fyra företagen tillsammans 1 500 personer. Skorstenen hade kunnat berätta att även Uppsala har en plats i den svenska industrihistorien. Rivningen innebar en ”missad chans för Uppsala”. Till detta kan läggas att trädgårdens utplåning även innebar en missad chans till ett grönområde – med kulturhistoriska värden – i Uppsalas centrum. ”En väldigt vacker park gick förlorad.”³³

Mejeribyggnaden som IT-kontor

Alltjämt står den snart hundraåriga stora mejeribyggnaden kvar men med ny funktion. Den an-

vänds idag som kontor för IT-företaget system. Här arbetar drygt 100 personer, vilket är fler än under mejeriets tid (då knappt 80 arbetade i mejeriet medan övriga hade sina arbetsplatser i andra byggnader eller på gården)! Hur fungerar den gamla industribyggnaden som kontor för ett högteknologiskt tjänsteföretag i början av 2000-talet? Vilka förändringar har gjorts inne och ute, vilka kulturhistoriska värden rymmer byggnaden? Hur ser de som arbetar här på byggnaden och dess historia?

JM byggde om huset i syfte att det skulle användas som företagshotell. Ett företag var Framtidsfabriken, Jonas Birgerssons vid denna tid prisade IT-företag, men planerna avbröts när IT-bubblan sprack. I slutändan blev det istället system som ensam hyrde hela fastigheten.³⁴ För system hade det varit bättre om företaget varit med från början och påverkat utformningen av byggnaden och entrén. Å andra sidan är byggnaden planerad och anpassad för att hysa flera olika företag, vilket kan vara bra inför framtiden.³⁵ I enlighet med tidens företagslogik är system uppdelat i sex separata bolag med arbetsplatser runt om i huset. Byggnaden är på många vis komplicerad

FIGUR 12. SYSteam's reception 2007. Längre tillbaka i tiden låg här invägningen och här diskades mjölkflaskorna. FOTO: Maths Isacson 2007.

med 13 olika nivåer i tre våningsplan, med otaliga trappor, dörrar, korridorer, stora salar samt stora och små rum. Det kan inte ha varit helt lätt att omvandla den för att svara upp till ett högteknologiskt kontorsföretags behov, allra helst om kulturminneslagens och PBL:s bestämmelser skulle beaktas samtidigt som byggnaden behövde handikappsanpassas.

När det gäller byggnadens *yttre* är den varsamt förändrad om vi ser till den sida som vetter mot S:t Persgatan, genomfartsleden för cyklister och gångtrafikanter, samt till sidan som ligger mot Storgatan och som används för biltrafik. Fasad, dörrar och fönster har i möjligaste mån rengjorts och lagats. Några fönster har bytts ut. Snedtaket över mejerisalen är intakt. Två skyltar med namnet "Uppsala mejeri" berättar om byggnadens tidigare användning.

De två sidor av huset som ligger in mot gården är däremot påtagligt förändrade. Invägningshallen från 1960-talet har rivits likaså kyllagret från 1970-talet. Byggnaden har höjts genom att en våning har lagts ovanpå det lägre taket mellan de två flyglarna. Påbyggnaden möts med ogillande av kulturmiljövårdens och industriminnesföreningens företrädare under rundvandringen i området. Den anses vara ett okänsligt tillägg som förändrat byggnadens karaktär.³⁶ Mejerigården där förr hästar och bilar lastat av och på är totalt förändrad efter rivningar och nybyggnationer. De historiska sammanhangen i rummet har gått förlorade.

Hur förhåller det sig då med byggnadens *inre* miljö? Det är åtskilligt som berättar om mejerirörelsen när man från gården stiger in i byggnaden och anmäler sig i systemens informationsdisk: det vita kaklet på nedre delen av väggarna, den stora transporthissen, golvklinkers (som dock är nytt men i samma stil och färg som det tidigare), taket, fönstren, de bärande stolparna och en och annan toalett (som rustats upp). Arkitekten har lagt nya rör och elledningar fullt synliga i taket, behållit öppna ytor, satt in nya arbetsplatser, trappor, belysning och toaletter utan att den gamla rumskaraktären brutits. Väl synliga i entréhallen återfinns gamla föremål och bilder från mejeriets dagar.

Arkitekt Göran Sollenberg som JM anlätade vid ombyggnaden berättar om tankar han hade och de svårigheter han ställdes inför när han år 1998 kom in i processen. Planen var då att mejeriet

skulle omvandlas till ett företagshotell. Det fick inte styckas sönder med vertikalschakt, vilket var svårt att tillgodose. En ljusgård diskuterades, men avlogs. "Byggnaden är ett stycke industrihistoria och det gällde att ta tillvara på det som fanns. Nya värden skulle dessutom byggas in. Det var viktigt att behålla öppenheten," betonar Göran Sollenberg. Eftergifter var dock nödvändiga. Kaklet på väggarna var trasigt framförallt i de nedre partierna. Man valde ändå att behålla det som gick och lappa med hela bitar. En annan målsättning var att inte dölja nya installationer. Tegelväggar som frigjordes doldes inte med ny väggbeläggning utan rengjordes bara. Det ger idag "karaktär åt rummen".

Fastighetschefen Leif Alström, som guidar oss runt i byggnaden, berättar att byggnaden med 2 500 kvm golvyta fungerar utmärkt för systemens behov, förutom en besvärande brist på förrådsutrymmen. Om arkivet och det underjordiska skyddsrummet hade sparats hade bristen inte varit lika stor.

Han tar oss med in i IT-företagets hjärta, ett av flera avskilda rum som härbärgerar husets totalt 400 dataservrar. I ett angränsande rum har företaget nyligen installerat en större dieselmotor som slår på vid avbrott i den normala elförsörjningen, vilket har skett vid flera tillfällen. Servrarna måste fungera dygnet runt utan avbrott. Ljudet från servrarna får Lennart Göransson, f.d. fackklubbdörrande som arbetat 25 år i byggnaden, att minnas ljuden i mejeriet. Volymen i det avskilda stålplåtinklädda rummet med servrarna är, menar han, idag "i nivå med mejeriljudet". Servrarna ger samtidigt ifrån sig ett ljud som påminner om industriell verksamhet. Utanför rummet med servrarna är det däremot långt tystare än tidigare. Här arbetar den överlag unga personalen vid sina datorer.

Anställda vi pratar med under vårt besök på system i januari 2007 är nöjda med lokalerna, särskilt på tredje plan där trätaket och bjälkarna har rengjorts och målats, och där rumslösningarna skiftar. Några rum är små och trånga, men flertalet är stora och öppna. Rör och ledningar ligger på skenor som hänger ner från taken – ett IT-företag har stort behov av ledningar som lätt skall gå att dra om. De gamla trätaken har därför kunnat bevaras i ursprunglig stil. Personalen arbetar i kontorslandskap. I början var många tveksamma till

denna planlösning. Idag är den mer accepterad, och underlättar kontakterna under arbetsdagen.

Den voluminösa mejerisalen i två våningar, som senare användes som förpackningshall, har behållits men delats av i höjden genom en större frihängande balkong. Eftersom det är öppet mellan balkong och väggar har rummets höga och luftiga karaktär behållits. Den nya balkongen används vid möten och under raster. Den är sammanbunden via en ramp med en ursprunglig fast balkong, som idag tjänstgör som matsal och fikarum. Göran Sollenberg mål var att skapa "förbindelser i rummet".

Ett problem är luften, vilket påtalas både av fastighetschefen och av personer vi pratar med under besöket: "Problemet är luftmiljön, att få ett bra klimat." De olika nivåskillnaderna är en del av förklaringen. Ventilationssystemet fungerar inte heller tillfredsställande. Även Göran Sollenberg nämner vissa problem i byggnaden, men de är ändå marginella menar han.³⁷ Kostnaderna att bygga om med tanke att behålla den industrihistoria som byggnaden rymmer var inte "farligt höga". Det som krävs är framförallt en "mental inställning", menar Sollenberg.

En rad detaljer har sparats. Ytterväggar av tegel som nu är innerväggar har behållits i ursprunglig färg och form. Många äldre väggfästen, järnbalkar, trappor och andra tidsmarkörer har inte tagits bort. Nya funktioner skiljer ut sig genom sin form och hur de har placerats i rummen. Några av husets sammanträdesrum har namn efter kända ostsorser, som "Grevée".³⁸ Spåren från mejeritiden är med andra ord många. Frågan är då om de som jobbar i byggnaden är medvetna om att den historia byggnaden kan berätta. Nej, svarar fastighetschefen, vilket understryks av samtalen under rundvandringen. Anställda vi talar med tycker att miljön är spännande att arbeta i, den är annorlunda. För övrigt har de en diffus bild av byggnadens tidigare användning, bortsett från att den har tjänstgjort som mejeri. Fastighetschefen berättar att besökare ofta i positiva ordalag påtalar byggnadens speciella karaktär men de känner inte till dess historia och är väl inte heller särskilt intresserade. system saknar också en ordentlig dokumentation av byggnaden.

Industriminnesföreningens och kulturmiljövårdens företrädare som strax innan i skarpa ordalag

kritiserat hur kvarteret Tor i sin helhet hade omskapats är betydligt mer positiva till omdaning av den inre miljön. Lennart Göransson, fackklubbens f.d. ordförande med 25 år på mejeriet, är positivt överraskad över det han ser, över minnesmärken och arkitektoniska lösningar som ansluter till husets mejerihistoria. Men han och de andra ställer sig samtidigt tveksamma till om det är möjligt för den oinvigde att förstå historien utifrån de spår som alltså finns kvar i byggnaden. Det behövs andra sätt att berätta historien.

Återanvändningen av industribyggnader

Ställer kulturmiljövårdens företrädare kanske för höga krav på att industrihistorien skall vara läsbar och att anställda och besökare bör känna till den eller intressera sig för den? Innebär en återanvändning också ett krav på att historien ovillkorligen skall berättas? Räcker det inte med att byggnaden har återanvänts på ett sätt som är funktionellt utan att industrikaraktern har förändrats?

Den byggda miljön kan väcka intresset för det förflutna och kan få människor att ställa frågor om det som varit och det som blivit. Men det behövs andra förmedlingsformer för att industrihistorien skall bli begriplig: utställningar, rundvandringar med kunniga guider, filmer, bildspel och skrifter. Både i det teaterspel och i de stadsvandringar som industriminnesföreningen årligen arrangerar återges några av de händelser som dokumenterats av grävciirkeln i Uppsala på 1980-talet. Vilken historia berättas då och vad är möjligt att berätta för dem som arbetar i eller som kunder besöker det f.d. mejeriet? Vilket utrymme finns för mångbottnade mer komplicerade berättelser?

Ett krav som bör kunna ställas vid ombyggnader är att spåren så långt som det är ekonomiskt och praktiskt rimligt bevaras. Det förutsätter samtidigt att det görs en kvalificerad dokumentation och analys före rivningar, ombyggnader och nybyggnationer. Den person som i efterhand är intresserad av att fördjupa sig i områdets historia kan då få hjälp att hitta fram till även mer komplicerade berättelser. Den som endast önskar en snabb översikt skall kunna stanna därmed och den som är intresserad av arkitekturen skall självfallet ha den möjligheten.

I Uppsala är de industrihistoriska sammanhang

en i kvarteret Tor raderade i den yttre miljön. Spellet kring omvandlingen visar att bestämmelserna i PBL och Kulturminneslagen är töjbara. En stark ekonomisk aktör som JM har stora möjligheter att realisera sina planer, även om propåerna om en q-märkning uppenbarligen ledde till en viss försiktighet. Mejeribyggnaden visar samtidigt att det går att återanvända äldre komplicerade industrilokaler så att de fyller högteknologiska företags krav utan att spåren av det förflutna helt ödeläggs. Det forna mejeriet är dock lika stängt för allmänheten idag som tidigare. Besökarna får hålla sig till den yttre miljön och där är sammanhangen utplånade även om tre byggnader har återvänt.

Avslutning

Fysiska spår från äldre tiders verksamheter ger oss en möjlighet att förstå vad en plats och en byggnad har använts till under olika tider, och varför det ser ut som det gör just här. Avlagringarna berättar om den värld som varit men också om oss själva, om våra drömmar, föreställningar och svårigheter. Det vi väljer att bevara berättar om vad vi anser viktigt att eftervärlden skall veta om oss. Platser kan ses som "komprimerade erfarenheter", individuellt och kollektivt burna, där minnena och historien omtolkas utifrån vilka som befolkar platserna, av deras erfarenheter och relationer, men också av vad aktörerna väljer att beakta vid storskaliga omvandlingar som i Uppsalas centrala delar.

Ny teknik och nya sätt att överföra information och varor, har, tillsammans med förändrade finansiella flöden och geopolitiska förskjutningar, under senare årtionden medfört att många äldre enskilda industribyggnader och hela industriområden i västvärlden avvecklats. Ibland har byggnader relativt lätt kunnat återanvändas. I andra fall har det varit betydligt svårare. Betydelsefulla faktorer i sammanhanget är det geografiska läget, byggnadsmassans storlek, konstruktion och standard. Andra viktiga faktorer är graden av nedsmutsning

av mark och vatten, samt efterfrågan på lokaler av en viss typ, lokaler som till en rimlig kostnad kan återanvändas.

En bärande frågeställning i denna artikel är i vilken utsträckning historien ges ett värde i omvandlingen och hur spåren av tidigare verksamheter beaktas av olika aktörer vid en förnyelse. Går det, och är det ekonomiskt rimligt, att ta hänsyn till industrihistoriens materiella spår vid storskaliga omvandlingar?

Erfarenheterna från Uppsala mejeris omvandling är att kostnaderna för att bygga om med tanke på att lyfta fram den industrihistoria som byggnaden rymmer inte behöver vara "farligt höga". Det som krävs är framförallt en "mental inställning", en förmåga att tänka in och utnyttja spåren av tidigare verksamheter och att våga bejaka sammanhangen i rummet. Kraven på en snabb avkastning på investerat kapital ger dock föga utrymme för eftertänksamhet och leder lätt till förhastade beslut. Men när de historiska avtrycken tillåts spela mot dagens högteknologiska former kan det ge en spännande arbetsmiljö med stora kvaliteter som uppskattas av såväl besökare och anställda.

Maths Isacson är professor i ekonomisk historia vid Uppsala universitet och på halvtid gästprofessor i industriminnesforskning vid Avdelningen för teknik och vetenskapshistoria, KTH, Stockholm.

maths.isacson@ekhist.uu.se

Marie Nisser är professor em i industriminnesforskning, Avdelningen för teknik och vetenskapshistoria vid KTH, Stockholm.

nisser@kth.se

Noter

- I. Om tidiga insatser på industriminnesvårdens område se t.ex. Nisser 1979, och Alzén 1996 i hennes avhandling om Norrköping och industriarvsvårdens; Olshammar 2002 har studerat återanvändning av industriområden i sin avhandling. Ett annan metod för att beskriva en industrimiljö och dess omvandling redovisar Storm 2005 i sin licentiatavhandling och Storm i sin kommande doktorsavhandling (2008). Om olika perspektiv på industriarvet handlar Avango & Lundström 2003. Många andra skrifter vore värda att nämna i detta sammanhang, vilket dock inte låter sig göras av utrymmesskäl. De nämnda skrifterna har emellertid utförliga litteraturhänvisningar för dem som vill tränga djupare in i ämnesområdet.
2. Konferensbidragen kommer att publiceras digitalt på TISSH:s hemsida.
3. Begreppet ekomuseum myntades i slutet av 1960-talet i Frankrike och bekräftades av ICOM (International Committee of Museums) 1971. Det är ett utomhusmuseum utan tak och väggar, som omfattar natur och kultur och visar en bygd eller landskap som det har utvecklats och blivit genom människans aktiviteter under århundraden. Ett ekomuseum vill värdesätta natur- och kulturarvet i materiell bemärkelse, men också det immateriella arvet i form av yrkeskunskap och livserfarenheter. Sedan begreppet lanserades har hundratals ekomuseer skapats runt om i världen. Först ut bland de svenska ekomuseerna var Ekomuseum Bergslagen.
4. I förordet till Stadsmiljörådets antologi 2001 med Lundström & Nyström som redaktörer preciseras bokens syfte, den vill : "belysa de möjligheter som finns i våra industrilandskap. Många av dessa miljöer är viktiga att bevara, eftersom de kan berätta om vår historia och våra förfäders levnadsförhållanden. Men det är också viktigt att utveckla områdena, så att de kan ge plats för nytänkande och kreativiteten."
5. Om industriminnesvårdens begynnelse se t.ex. Nisser 1996.
6. Slutrapport från Delegationen för industrisamhällets kulturarv sou:2002:67, s. 52.
7. Rapporterna från Tolvbo och Ramnäs har publicerats och konferensrapporten från Avesta håller på att sammanställas för redigering. De tre rapporterna har redigerats av Jan af Geijerstam. Geijerstam 1990, Geijerstam 2000 och Geijerstam 2007.
8. Vid Enheten för industriminnesforskning vid KTH pågår ett forskningsprojekt med rubriken "Industrisamhällets omvandling - industriell växt och förändring i företagsbyggande och kommunal planering", finansierat av Wallenbergsstiftelserna.
9. Agius 2003.
10. Uppsalas industrihistoria skildras i Agius 2003 samt i Isacson & Magnusson 1996.
11. Grävciirkelns arbete avrapporterades i Sommestad 1987. Industriminnesföreningen som bildades i mars 1998 hade som sin första uppgift att "verka för ett mejeriindustriemuseum i den gamla mejerifastigheten i kv. Tor" (Lägesrapport av Lennart Göransson 18/2 1998). Redan året dessförinnan hade en arbetsgrupp bildats. Av de fem i arbetsgruppen var fyra tidigare anställda på mejeriet. Vid bildandet uppgick antalet medlemmar till 32. LRF:s länsförbund var representerat i föreningen. Verksamheten har efterhand också breddats och omfattar idag Uppsalas industrihistoria i sin fulla bredd. Idag är siffran 120 enskilda och 30 kollektiva medlemmar. En av huvudpersonerna i arbetet har sedan starten varit Lennart Göransson, tidigare Livs fackordförande på mejeriet.
12. Kulturnämndens yttrande 1999-12-16 över detaljplanen för kv. Tor. Dp 42E. Stadsbyggnadskontoret, Uppsala kommun.
13. Sommestad 1987, s. 30-31.
14. Mantalsuppgifter, kvarteret Tor 1908-1913. På 1920-talet bodde disponent Edvin Johansson med familj i byggnaden, som då delvis användes som kontor.
15. Sommestad 1987, s. 17. Inlevererad mjölk mäts alltid i kilo och inte i liter. Fetthalten avgör hur mycket en liter väger.
16. Kulturnämndens yttrande 1999-12-16.
17. Sommestad 1987, s. 59 ff.
18. Sommestad 1987, s. 61-62 samt 89. Lena Sommestad skrev senare en uppmärksam doktorsavhandling, se Sommestad 1992. Uppgifter om mejeriet är hämtade från en sammanställning med data om mejeriet som Stig Soneryd, f.d. mejerist, upprättade i anslutning till grävciirkeln. Uppgifter om personalen, dess numerär och könsfördelning, har hämtats från Kommerskollegium, Stat. Byrån. H1aah samt H1aba. scb/Riksarkivet.
19. Stig Soneryds sammanställning, Sommestad 1987, s. 90 och bebyggelsehistoriska uppgifter om Mejeriet i kv. Tor, Kulturförvaltningen 9/9 1996.
20. Kulturminneslagen 1988:950, 1 kap.
21. Plan- och bygglag 1987:10, 3 kap. Se också Lag 1998:805.
22. Motion till Uppsala kommunfullmäktige 27/1 1996, under tecknad av Monika Fridenman, Timo Grönlund och Bo Wirmark.
23. Bebyggelsehistoriska uppgifter om Mejeriet i kv. Tor, Kulturförvaltningen 9/9 1996.
24. Uppgifter i en lägesbeskrivning av arbetsgruppen "för bildande av en industriminnesförening i Uppsala" daterad 18/2 1998, med Lennart Göransson som sekreterare.
25. Kulturnämndens yttrande till byggnadsnämnden 16/12 1999.
26. Artiklar i *Uppsala Nya Tidning*/UNT bl.a. av Björn Kaaling 14/11 1997, Anna Nilsén och Mats Wahlberg 4/9 1999, Bo Kjellén 11/11 1999, Lennart Göransson, Ingemar Andersson och Bo Kjellén 14/3 1999, Mats Wahlberg m.fl. 14/3 2000.
27. Lennart Göransson, Ingemar Andersson och Bo Kjellén, UNT 14/3 1999.
28. "Arlamejeriet", artikel av Lars-Gunnar Eriksson, UNT 11/12 1999.
29. UNT 8/12 1999, 14/9 och 26/9 2000.
30. UNT 24/12 1997.
31. Telefonintervju med Peter Lindborg 18/1 2007
32. Anteckningar vid ett besök i kvarteret Tor 7/1 2007 med Lennart Göransson, Bo Kjellén, Stig Rydh, Jon Hogdal samt Dan Thunman.
33. Anteckningar 7/1 2007.
34. Telefonintervju med arkitekt Göran Sollenberg 9/1 2007. Sollenberg har också intervjuats av Gunilla Lindberg. Se Lindberg 2003.
35. Företaget, som har sitt ursprung i Uppsala Data Central/

- UDAC och som hörde till Uppsala universitet, hade dess förtjänst, efter att det avknoppats från universitetet och sen gått upp i system, haft sina lokaler i det ombyggda kasernområdet Polacksbacken.
36. Anteckningar 7/1 2007.

37. Kafeterian på den ursprungliga balkongen i mejerisalens Sollenberg dock ge en annan utformning. Det cirkelrunda förslaget ritade tyckte byggarna "var besvärligt".
38. Ost tillverkades på mejeriet fram till omkring 1940, dvs. blott under 30 av 87 år.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Riksarkivet:

Kommerskollegium, Stat. Byrån. H1aah samt H1aba. scb.

Uppsala landsarkiv/Arkivcentrum:

Mantalsuppgifter, kvarteret Tor 1908-1913.

Uppsala kommun:

Kulturnämndens yttrande 1999-12-16 över detaljplanen för kv. Tor. Dp 42E. Stadsbyggnadskontoret.

Kulturnämndens yttrande 1999-12-16.

Motion till Uppsala kommunfullmäktige 27/1 1996.

Bebyggelsehistoriska uppgifter om Mejeriet i kv. Tor, Kulturförvaltningen 9/9 1996.

Uppsala industriminnesförening

Lägesbeskrivning av arbetsgruppen "för bildande av en industriminnesförening i Uppsala" daterad 18/2 1998.

Informanter

Leif Ahlström, fastighetschef på system, intervjuad 7/1 2007.

Lennart Göransson, f.d. anställd på mejeriet och fackordförande, ledde grävciirkeln på 1980-talet, drivande kraft i Uppsala industriminnesförening, deltog vid besöket den 7/1 2007.

Jon Hogdal, kulturgeograf och vetenskapsjournalist, deltog vid besöket den 7/1 2007.

Bo Kjellén, diplomat, deltog vid besöket den 7/1 2007.

Peter Lindborg, projektledare för JM under ombyggnaden, telefonintervju den 18/1 2007.

Stig Rydh, f.d. landsantikvarie, deltog vid besöket den 7/1 2007.

Göran Sollenberg, arkitekt, telefonintervju den 9/1 2007.

Stig Sonneryd, f.d. mejerist, deltog i grävciirkeln på 1980-talet.

Dan Thunman, stadsantikvarie, deltog vid besöket den 7/1 2007.

Tryckta källor och litteratur

Agius, Roland 2003, *Industristaden Uppsala*. Uppsala: Hallgren & Fallgren.

Alzén, Annika 1996, *Fabriken som kulturarv. Frågan om industrilandskapets bevarande i Norrköping 1950-1985*. Stockholm: B. Östlings förlag Symposion.

Avango, Dag & Lundström, Brita (red.) 2003, *Industrins arvtryck: perspektiv på ett forskningsfält. Festskrift till Marie Nisser*. Stockholm: B. Östlings förlag Symposion.

Geijerstam, Jan af (red.) 1990, *Bergslagens industriminnen*. Högskolan Falun/Borlåde: ITR-rapport nr 3/1990.

-, (red.) 1999, *Industriarvmiljöer i förändring. Rapport från en konferens i Ramnäs, Västmanland 6-8 oktober 1999*. Smedjebacken: Ekomuseum Bergslagens skriftserie, nr 8.

-, (red.) 2007, *Industriarv i förändring - rapport från en konferens i Koppar dalen, Avesta, 7-9 mars 2006*. Stockholm: KTH.

Industrisamhällets kulturarv. sou 2002:67. Slutrapport från Delegationen för industrisamhällets kulturarv.

Isacson, Maths & Magnusson, Lars (red.) 1996, *Arbetarstaden Uppsala. En 1900-talshistoria*. Hedemora: Gidlunds förlag.

Kulturminneslagen 1988:950.

Lindberg, Gunilla 2003, *Då och nu i gamla Uppsalabus*. D2. Hudiksvall: Winberg.

Lundström, Mats & Nyström, Louise (red.) 2001, *Industrilandskapet - kulturmiljö och resurs för stadens framtid*. Karlskrona: Stadsmiljörådet.

Nisser, Marie (red.) 1979, *Industriminnen. En bok om industri- och teknikhistoriska byggelsemiljöer*. Stockholm: Liber förlag.

-, 2006, *Industriminnen under hundra år. Museet som makt och motstånd. Festskrift till Erik Hofrén 10 april 1996*. Norrköpings: Arbetets museums vänner.

Olshammar, Gabriella 2002, *Det permanentade provisoriet: ett återanvänt industriområde i väntan på rivning eller erkännande*. Göteborg.

Plan- och bygglag 1987:10.

Sommestad, Lena (red.) 1987, *Mjolk och människor. Liv och arbete vid Uppsala mejeri 1871-1985*. Uppsala: Hallgren & Fallgren.

-, 1992, *Från mejerska till mejerist. En studie av mejeriyretets maskuliniseringsprocess*. Lund: Arkiv förlag.

Storm, Anna 2005, *Koppar dalen: om historiens plats i omvandlingen av ett industriområde*. Stockholm. KTH.

Tidningar

Uppsala Nya Tidning 14/11 1997, 24/12 1997, 14/3 1999, 4/9 1999, 11/11 1999, 8/12 1999, 11/12 1999, 14/3 2000, 14/9 och 26/9 2000.

New life in old industrial areas – lessons from the transformation of Uppsala Dairy

by Maths Isacson & Marie Nisser

Summary

The productive landscapes and urban centres of the old industrialised nations are shedding their skins. Only a decade ago, derelict industrial areas with factory buildings in an advanced state of decay were a conspicuous feature of the landscape and townscape in the old industrial centres of Europe and the USA as well as in other parts of the world. The scars left by these industrial closures are slowly healing, at least as far as the physical traces are concerned. The social problems of this transformation process sometimes go deeper and generally take longer to heal.

The industrial areas are now being invested with new content and old factory buildings harnessed for new purposes. The dynamic of renewal in recent years and the diversity of new solutions and ideas are overwhelming. Where the industrial heritage is concerned there are two main strategies of preservation or reuse, and the arguments in favour of them have been discussed in many connections. The industrial heritage in the physical sense can be an object of preservation, in which case it is included in the cultural heritage, and it can also be an asset for accommodating new activities and job opportunities in a present and future society. In practice nowadays, these two strategies are often combined.

The rebuilding and re-commissioning of derelict industrial buildings has now been going on for 30-odd years, and the time is ripe for an evaluation of these projects. What remains in the way of buildings, machinery, infrastructure and other things? How has this heritage been managed, which narrative has been given first say? Which ideas have existed over the years? Who have the players been and how have they acted in this connection? What comprises have had to be made? What are the implications of taking industrial history into account in the reuse of old industrial buildings?

The case study of the Uppsala dairy which became offices and flats will serve to illustrate some of the issues which are perpetually being debated. It gives us cause to ponder the process of renewal, what has been taken into account in the reuse of industrial buildings and large industrial areas and what considerations ought to be feasible for the future. The dairy has a long and eventful history behind it and is a prominent landmark in the historic centre of Uppsala. Who were the players and what were their priorities when the precinct came to be adapted to new functions? What was judged historically interesting? Who came off second best in the process of renewal?

A big, new, modern dairy was completed in 1911, right next to the railway in the centre of Uppsala. A succession of investments, both large and small, were made between the 1910s and 1980s. New buildings were added, others were demolished or altered, infill development took place and the area was adapted to motor traffic instead of horses and carts. A gender change occurred from the beginning of the 1930s onwards, when the dairymaids were replaced by male dairy workers with longer training behind them. New machinery was successively introduced in the main building and production made more specialised. In 1929 a new, freestanding tall chimney superseded an earlier one in the main building. Two 1850s housing units which had been lived in by the workers were eventually turned into offices and a canteen.

In the 1930s the Uppsala Dairy was taken over by Mjölcentralen, a big farmers' co-operative which, in the decades which followed, bought up and closed down smaller dairies by the hundred. The first rumblings against the Uppsala Dairy came in the 1970s. Efficiency measures and specialisation saved it that time, but in 1997 it was closed down and over a hundred people lost their jobs.

The case study shows that, despite prompt and resolute action, heritage conservation interests

were powerless against the big JM construction company. JM acquired the precinct for development, meaning the construction of 80-odd new homes. In 1997 there was no political support in the community for such heavy redevelopment. Instead many people envisaged a sympathetic transformation to arts centre. But JM was a far stronger player, and soon prevailed on the city fathers to shift their ground. A large number of buildings, including the symbolically charged smokestack, were pulled down at the beginning of the new century, but the main building from 1911 and the two housing units from the 1850s were spared. The demolitions and the substitution of large apartment blocks severed the precinct's historical continuity. After expensive renovation the old housing units reverted to housing use and are now "embedded" among other large buildings.

In contrast, the main building, the big dairy (2,500 sq. m.), was more sympathetically restored. It has retained its original exterior and is clearly visible. Today it is used by an IT office with just over a hundred employees. The interior has been very carefully altered, a basic principle on the part of the architect engaged by JM. A number of details have been preserved, such as pressed brick on the walls and floors, stairs, windows and wooden

roof. New plumbing and wiring have been positioned quite visibly in the roof. Open spaces and the original spatial character have been retained. The personnel work in an open-plan office.

Many traces of the dairy period are visible, but it is doubtful whether the people working in the dairy, or casual visitors to the place, are aware of the story which the building has to tell. The milieu, however, is appreciated, despite the unusual character of the building, with its 13 different floor levels. One problem concerns the air. The ventilation system is not working altogether satisfactorily.

The Uppsala Dairy conversion shows that the cost of rebuilding with a mind to highlighting the industrial history which the building embodies need not be prohibitive. What is above all needed is a mindset, a capacity for entering into and utilising the traces of previous activities and boldness to reaffirm the spatial relationships. Demands for a quick return on capital invested afford little scope, however, for reflection and can very easily result in overhasty decisions. But when the historical imprints are allowed to interact with present-day hi-tech geometry, the result can be an exciting work environment offering great qualities which are appreciated by visitors and workers alike.